

בשו"ע אהע"ז (קס"ה ס"ג) כתוב: "יבמה שתבעה היבם לחלוץ, והיא אינה רוצה אלא להשאר עגונה, אין שומעין לה, אפילו היה היבם נשוי". רמ"א: "ודינה כמורדת".

כתב הב"ש, שהרמב"ם (השו"ע נקט את לשון הרמב"ם) והטור לא כתבו בפירוש שדינה כמורדת, אך המ"מ הסביר את דעת הרמב"ם שדינה כמורדת. ובתרומת הדשן כתב: "ואשר נסתפקת, אם היבמה אינה רוצה לחלוץ כלל, כל דבר זה מפורש בדברי מהר"מ ובהג"א פ' אעפ"י, כולו כתבו דדינא דמורדת אית לה... ומה שכתב הרמב"ם שאין שומעין לה, אפשר ר"ל נמי דכתבין עליה אגרת מרד". (פסקים וכתבים רס"ד)

אך החזו"א כתב: "ואחר הדקדוק בלשון הרמב"ם... נראה שדעת הרמב"ם שאין דין מורדת אלא בתבע הוא לייבם, והיא אינה רוצה. אבל בתבע לחלוץ, כופין אותה לחלוץ... ולכן דברי התה"ד, והרמ"א בזה צ"ע".

כדי להכנס בעובי הקורה בסוגיא זו, נציע את המקורות והמפרשים לקמן. שנינו בגמ':

"אמר רב טובי בר קיסנא אמר שמואל כותבים אגרת מרד על ארוסה, ואין כותבים אגרת מרד על שומרת יבם. מתיבי: אחת לי ארוסה ונשואה אפילו נידה, אפילו חולה ואפילו שומרת יבם... לא קשיא כאן לחלוץ וכאן ליבם. דאמר ר' פדת אמר ר' יוחנן תבע לחלוץ נזקקין לו, תבע ליבם אין נזקקין לו". והקשו בגמ' על תירוצו זה: "מאי שנא ליבם דלא, דאמרין ליה זיל ונסיב אתתא אחריתי, לחלוץ נמי נימא ליה זיל ונסיב אתתא אחריתי. אלא דאמר כיון דאגידא בי לא קא יהבו לי אחריתי, הכא נמי כיון דאגידא בי לא קא יהבו לי אחריתי. אלא אידי ואידי שתבע ליבם, ולא קשיא כאן כמשנה ראשונה וכאן כמשנה אחרונה. דתנן מצות יבום קודמת למצות חליצה, בראשונה שהיו מתכוונין לשום מצוה, עכשיו שאין מתכוונין לשום מצוה, אמרי מצות חליצה קודמת למצות יבום". (כתובות ס"ד ע"א)

רש"י כתב שדברי ר' יוחנן לחלק בין תבע לחלוץ לבין תבע ליבם, אמורים לפי משנה אחרונה. והקשו בעלי התוס' (ד"ה "מאי שנא ליבם דלא") שלפי דבריו אינה מובנת קושיית הגמ' על דברי ר' יוחנן המכוונת לכך שגם ליבם צריכים לכפות את האשה. (שהרי

לא יתנו לו אחרת, אם לא יתיר את זקיקותה אליו). והרי לפי משנה אחרונה, שלא מכוונים לשם מצוה, אי אפשר לכוף כדי ליבם. לכן פירשו התוס', שבהוה אמינא הבינו שדברי ר' יוחנן אמורים לפי משנה ראשונה. אך פירוש זה קשה: כיצד ניתן להבין את דברי ר' יוחנן שנזקקים לו אם תובע לחלוץ, ואין נזקקים אם תובע ליבם כמדבר לפי משנה ראשונה, הרי לפי משנה זו אפכא מסתברא. אמנם, התוס' התייחסו לקושיא זו, ותירצו שאעפ"י שמצות יבום קודמת, נזקקין לו כשתובע לחלוץ, משום שבדידיה תלי רחמנא. ומה שלא נזקקין לו כאשר תובע ליבם, הוא משום שסברה הגמ' שלא ניתן לכפותה להתייבם.

תירוץ זה צ"ע, שהרי למסקנת הסוגיא כופין להתייבם לפי משנה ראשונה, וא"כ מה נשתנה בין ההוה אמינא שאין לכפות אשה להתייבם, לבין המסקנה שכופין.

עוד הקשו התוס' מדוע למסקנה, לא חזרו לתרץ "כאן לחלוץ כאן לייבם, ולפי משנה אחרונה". ותירצו שאין הכי נמי, אלא שעדיף לתרץ את תירוץ הגמ', משום שמעמידים עי"ז את דברי שמואל והברייתא בתבע לייבם. הדוחק בתירוץ זה ברור.

עוד יש לדקדק בלשון הגמ' בדברי ר' יוחנן שאמר: "תבע לחלוץ, נזקקין לו. תבע לייבם, אין נזקקין לו". מדוע נשתנה הלשון המקובל "כותבין אגרת מרד" ו"אין כותבין אגרת מרד", ל"נזקקין לו" ו"אין נזקקין לו".

דקדוק נוסף בסגנון הקושיא: "מאי שנא לייבם דלא, דאמרינן ליה זיל וכו' אלא דאמר כיון דאגידא בי... תבע לייבם נמי". מדוע לא הקשו בפשטות מאי נפקא מינא בין לחלוץ לבין לייבם, ומדוע כשתובע לחלוץ נזקקים לו, ותבע לייבם אין נזקקים לו, בלא פירוט הטעמים מדוע להזקק או לא להזקק.

קודם שנציע ביאור למהלך הגמ', נראה שביסוד אגרת מרד ישנה הנחה בסיסית, שדין כפיית מורדת, הינו כלי מיוחד לענייני נישואין. אבל לשאר עניינים שחז"ל החליטו לכוף אדם לעשותם, ישנם אמצעי כפיה אחרים. (ע"י שוטים, שמתא ונידוי ועוד). המושג "ענייני נישואין" טעון ביאור והרחבה, ולקמן נפרט. כמו כן ננסה לבאר מדוע היה צורך לתקן תקנה מיוחדת זו, ולא הסתפקו בשאר סוגי הכפיה הרגילים.

הנחת יסוד זו לענ"ד אינה צריכה הוכחה, מאחר ולא נאמרו דיני כפיה של אגרת מרד, באף לא אחד מן המקומות, בהם ישנו צורך לאיזו שהיא כפיה, והמקום היחיד בו נאמרו הדינים המיוחדים הללו, של כפיית מורדת, אמורים אך ורק בענייננו. ולא זו בלבד, אלא שגם "בענייני נישואין", ישנם מקרים בהם הכפיה היא מסוג אחר, כגון "כופין להוציא", שכופין אף ע"י שוטים.

בביאור מהלך הסוגיא, נראה לומר שעיקר עניינה של סוגייתנו הוא לברר מה הם "ענייני נישואין", אשר בהם מפעילים "דין מורדת". בהוה אמינא, הבינה הגמ' שאגרת מרד כותבים רק במצב שאנו מעוניינים בקירוב בין בני הזוג. אנו מעוניינים שיחזרו הצדדים איש לרעהו וישרה השלום ביניהם. אך כאשר אנו מעוניינים בפירוק הקשר שביניהם, והבעל אינו מעוניין לגרש, אזי לא תהיה פעולת הכפיה ע"י אגרת מרד, אלא תהיה כפיה בשוטים, במילי או בכל סוג שיראה לחז"ל במצב הנתון.

כך הוא מהלך הגמ': רב טובי בר קיסנא בשם שמואל אומר שאין כותבים אגרת מרד על שומרת יבם, והקשו מהברייתא ששם נאמר, שכותבין אף על שומרת יבם. (דילגתי על ניסיון לתירוץ שהובא בגמ' ודחייתו. אמנם, לעניות דעתי גם שלב זה מתבאר טוב יותר עפ"י דברינו. אך מאהבת הקיצור לא אאריך.) ותירצו בגמ' "כאן לחלוץ וכאן לייבם", וכדאמר ר' יוחנן תבע לחלוץ נזקקין לו, תבע לייבם אין נזקקין לו". כלומר; תבע לחלוץ, כותבים אגרת מרד. תבע לייבם, אין כותבין אגרת מרד. אך תירוץ זה, היה קשה מאוד להבנה הראשונית, שהרי אפכא מסתברא, אם תבע לייבם, היה צורך להזקק לו, שהרי יבום היא פעולת קירוב בין בני הזוג, ואם תבע לחלוץ, לא להזקק לו, שהרי חליצה היא פעולת ריתוק. ולכן פירשה הגמ', שכוונת התרצן, היא להרחיב את גדר "ענייני נישואין", כך שכל מצב בו אדם מעוניין להתחתן, ושכנגדו מעכבו, נזקקים לו. הלכך: "תבע לחלוץ נזקקין לו". משום "כיון דאגידא בי, לא קא יהבו לי אחריתי". וטענה זו נכונה, גם בתבע לייבם, ולכן בשניהם צריך להיות הדין שנוזקקין לו. (יש צורך להדגיש שאף שדברים אלה אמורים עפ"י משנה אחרונה, שאנו מעוניינים בחליצה יותר מאשר יבום, כבר הקדמנו, שאין העדפה זו גורמת כתיבת אגרת מרד.)

א"כ, בנסיון זה לתירוץ, ישנה הרחבה למושג "ענייני נישואין", שכוונתו לא רק כאשר אנו מעוניינים בקירוב בין בני הזוג, אלא כל מצב, שבו צד אחד מעוניין להנשא ושכנגדו מעכבו, משתמשים בדרך זו של כפיה.

מסקנת הסוגיא "כאן וכאן לייבם: כאן כמשנה ראשונה, וכאן כמשנה אחרונה" חוזרת להנחה הראשונית, שאין כותבין אגרת מרד בכל "ענייני נישואין", אלא רק כאשר המטרה לקרב בין בני הזוג. ובכל ענין אחר, נזקקים אנו לשאר סוגי הכפיה. ועתה מבואר, שאי אפשר לתרץ המסקנה: כאן לחלוץ וכאן לייבם, ואליבא דמשנה אחרונה. שהרי גם כשהביאו את דברי ר' יוחנן בתחילה, ידעו שדבריו הינם לפי משנה אחרונה, ואעפ"כ הקשו על דבריו, וכמו שביארנו.

לפי ביאור זה, מתורצות כל הקושיות שהקשינו. כיצד ניתן להבין את דברי ר' יוחנן, שהרי לפי משנה ראשונה אפכא מסתברא, ולפי משנה אחרונה אין הבנה לשאלת הגמ': מה נפקא מינא בין לחלוץ לבין לייבם. ועתה שפיר מתפרשים דברי ר' יוחנן כמשנה אחרונה, ואעפ"כ הקשו על דבריו, משום שלא בכל ענין כותבים אגרת מרד, אלא רק

בענייני נישואין. וא"כ מה בכך שאנו מעדיפים חליצה מיבוס, עדיין קשה, מדוע לכתוב אגרת מרד בתבע לחלוץ. אלא על כרחך, משום שמונעת ממנו להנשא לאחרת, א"כ מציאות זו קיימת גם בתבע לייבס. ובתוך כך ביארנו את אריכות הלשון, ומדוע לא הקשו בקצרה: מאי נפק"מ בין לחלוץ לבין לייבס.

מתשובת הרשב"א נראה כמו המסקנה אליה הגענו, שאגרת מרד אין כותבים אלא כדי לקרב בין בני הזוג. נשאל הרשב"א: "העושה מאמר ביבמתו וחזרה וקבלה מאמר מאחיו ואסרה עצמה על שניהם או שרקקה דקיימא לן דנאסרה. מי דיינין לה כאלו נדרה הנאה מיבמה אחר מיתת בעלה או לא". והשיב הרשב"א: "כל כי הא לא מצינו שכותבין עליה אגרת מרד. שאין אגרת מרד אלא כדי שתחזור בה ותתיבס לו. אבל זו שרקקה בפניו או שעשו בה מאמר אחר מאמר, רבנן הוא דאסרו על האחין לעולם. ולמה כותבין עליה, דהא אי אפשר להתיבס לו מעתה". וקשה, לכאורה היה מקום להענישה כפליים על חטאותיה, אולם לפי מה שהסקנו, שאגרת מרד נועדה אך ורק לקרב ביניהם, מובנת תשובת הרשב"א, שבמקום שאין באפשרותינו לעשות זאת, אין לכתוב אגרת מרד.

למסקנת הגמ', אפשר להסביר את דברי ר' יוחנן אחרת ממה שהבינו אותו בגמ' בהוה אמינא, היינו ש"נזקקין" פירוש "כותבים אגרת מרד", ו"אין נזקקים" - "אין כותבים". אלא יש לבאר דבריו כך: תבע לחלוץ נזקקים לו, היינו- כופין אותה בשאר מיני כפיות, תבע לייבס אין נזקקין לו- לכפותה. ואתיא אליבא דמשנה אחרונה שחליצה עדיפא מייבוס. לפי משנה ראשונה היה נראה לומר, שאם תבע לייבס כותבים אגרת מרד, תבע לחלוץ אין ביה"ד פועל בנידון. אמנם תוך כדי מהלך הגמ' התבררה סברה חדשה, שבין אם תבע לחלוץ ובין אם תבע לייבס, והיא מסרבת, במקרה כזה נפגע הבעל, שמחמת זיקותה אליו, לא יתנו לו אשה אחרת. ולכן בכה"ג, אפשר שיכפוהו בשאר סוגי הכפיה.

ע"פ דברים אלו, תבואר תשובת הר"ן (סימן ס"א), שכתב לגבי יבמה שאינה רוצה לחלוץ, ולא להתייבס: "קיימ"ל דכותבין אגרת מרד על שומרת יבם (פוסק כמשנה ראשונה כשיטת הר"ף והרמב"ם). הלכך, הרי זו דינה כדין המורדת, שמכריזין עליה ארבע שבתות, ואחר כך אם לא רצתה להתייבס הפסידה כתובתה, אלא שמשחין אותה שנים עשר חודש, דאי בעיא למהדר תהדר. ולאחר זמן זה, אעפ"י שהפסידה כתובתה, נראין הדברים, שכופין אותה בנידוי ובכפיות אחרות, עד שתרצה לחלוץ או להתייבס לפי שהיבם מעוכב מלישא אישה מחמתה, כדאמרין בפרק אעפ"י... וכך נראין דברי הרמב"ם ז"ל".

דברי יוחנן

ע"פ דברינו, נמצאו דבריו כקילורין לעיניים. כשכתב שדין מורדת יש לאישה, הדגיש שדוקא אם לא רצתה להתייבס. ואח"כ כתב ניראין הדברים (משום שאין מקור לסברה זו, שהרי טענה כזו, היתה רק בקושיא על דברי ר' יוחנן) שכופין אותה בשאר כפיות עד שתרצה לחלוץ או להתייבס, כאן הדגיש שבין לחלוץ ובין לייבס, כופין בשאר מיני כפיות.

עתה נותר לנו לברר את השאלה היסודית, העולה מכל האמור, והיא: מדוע יש צורך בסוג חדש של כפייה ולא די בדרכים הרגילות. ונראה לעניות דעתי, שכיון שדין מורדת נועד רק כדי לקרב בין הצדדים, ולא לאף ענין אחר, (אף שעניינו הוא מענייני הנישואים), הרי שהיה צורך למצוא דרך לכפיה, אשר מצד אחד תהווה כפיה מסוימת, ומצד שני לא תהא כופה מדי, כדי שתהא אפשרות שלא להכנע ללחץ הכפיה. שהרי אי אפשר לכפות אשה, שתהא תחת בעלה בעל כרחו. לצורך איזון זה, היה צורך בדרך חדשה לכפיה, השונה מהדרכים הרגילות, שאי אפשר להשתמט מהם.

נחזור עתה לדברי השו"ע: "יבמה שתבעה היבם לחלוץ, והיא אינה רוצה אלא להשאר עגונה, אין שומעין לה". רמ"א: "ודינה כמורדת". המחבר שסובר כשיטת הרמב"ם (והר"ן בתשובה שהובא לעיל) סובר, שאין דינה כמורדת, כפשטות הלשון וכדיוק החזו"א, שהובא בתחילת המאמר. ולפי הבנתנו בגמ', מבוארים הדברים כפתור ופרת. ודלא כתרומת הדשן, שכתב שאפשר שגם הרמב"ם מודה שדינה כמורדת.

והרמ"א סובר שדינה כמורדת. ומה שכתב החזו"א שדברי הרמ"א צ"ע, צ"ע בעצמו, שהרי תרומת הדשן הביא בשם מהר"מ והג"א, שכך דינה. ולפי המבואר לעיל, הרי זו גם שיטת בעלי התוס', א"כ אין תימה שיפסוק הרמ"א כשיטה זו, ובפרט שפוסק כמשנה אחרונה. ואף לפי הבנתנו בגמ' שגם רש"י הפוסק כמשנה אחרונה, סובר שאין לה דין מורדת, אפילו הכי אין תימה שיפסוק כבעלי התוס', ושאר הפוסקים שהוזכרו ולא כשיטת רש"י.